

SISALIKU JÄLJED PIIBLITÕLKES

Lõunaeestikeelse Vana Testamendi saatusest

KRISTIINA ROSS

Nähes eesti piiblitõlke ajaloo uurimisel, kuidas mõni fraas või ütlemissviis tekstist teksti kandub, vahepeal teiseneb või hoopiski kaob ning end siis äkki kusagil taas ilmutab, meenub tihti Karl Ristikivi luuletus sisaliku teest, mis kivile jälje jätab. Eriti põnevad on hilisemates tõlgetes ilmsiks tulevad võimalikud jäljed katsetustest, millest omal ajal nii-öelda asja ei saanud ja mis tänapäeva kirjakeele seisukohalt tagasi vaadates tunduvad olevat olnud ummiktee. Seesugused jäljed näivad kinnitavat, et isegi kui ütle mata jäänud sõnad on „kuhugi tallele pandud”, nagu Ristikivi luuletuses väidetakse, siis on keelises pärimuses seda enam kuidagi alles kõik kunagi kirja pandud sõnad, isegi kui käsikirjad, kuhu nad kirja pandi, kaduma on läinud. Kõige suurejoonelisema hüpoteesi on niisuguseid kirjakeele sisalikujälgi pidi liikudes pakkunud välja Uku Masing (1964), kes Georg Mülleri, Joachim Ros-sihniuse ja Heinrich Stahli tekstides leiduva põhjal ei kirjeldanud mitte ainult oletatava XVI sajandi lõpust pärit kirikuraamatu keelt, vaid rekonst-rueeris koguni selle kirikuraamatu väidetavaks aluseks olnud XVI sajandi keskpaiga tõlke keelelisi jooni.

Järgnevas tuleb juttu sellest, kuidas ühes lõunaeestikeelses XVIII sajan-di lõpu trükises ilmuvad ühtäkki päevavalgele ühe põhjaeestikeelse XVII sajandi lõpu käsikirjalise tõlke jäljed. Tõlkeanalüüsi ja isikulooliste andmete ning paari keelise tähelepaneku toel püütakse täpsustada kahe teksti seoseid, pakkuda välja selgitusi lõunaeestikeelse tõlke sünniloo kohta ning oletamisi otsida, kas kahes säilinud tekstis aimuvad jäljed võiksid juhtida kolmanda, kaduma läinud teksti juurde.

Taustateadmisi

Eesti piiblitõlke ajaloost on teada, et XVII sajandil üritati piiblit tõlkida paralleelselt lõunaeesti ja põhjaeesti keelde. Sellest ajast on (osaliselt) säili-nud kaks Vana Testamendi käsikirja. Kõige varasem eestikeelne Vana Testa-mendi tõlkekatse on Urvaste pastori Johannes Gutsloffi lõunaeestikeelne tekst, mille ta pani kirja tõenäoliselt ajavahemikus 1646–1656 (Tering 1979; Ross 2009). Teine on seni tuvastamata käega ümberkirjutus tõlkest, mille aja-vahemikus 1687–1690 tegid Kambja pastor Andreas Virginius ja tema poeg, tollane Puhja pastor Adrian Virginius. Säilinud käsikiri on põhjaeestikeelne ja ulatub peaaegu Iiobi raamatu lõpuni (vt lähemalt Ross 2003) ning nüüd-seks on sellest mõni osa ka trükis avaldatud (Virginiused 2003). Praegu on mõlemad käsikirjad hoiul Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis ning elektrooni-liselt leitavad Eesti Keele Insituudi eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordant-sist (<http://portaal.eki.ee/piibel>), kuid nende saatuse Põhjasõja-järgsetel aasta-

tel on jäänud mõnevõrra hämaraks. J. Gutsclaffi tõlge tuli viimati jutuks 1705–1706, kui vaeti võimalust see trükiversiooni tarbeks põhjaeesti keelde tõlkida (Tafenau 2009b: 691–692). Virginiuste tõlge läks Adrian Virginiuse autobiograafia sõnutsi kaduma aasta varem, kui Vene väed 1704. aastal tema maja rüüstasid ja ta vangki võtsid (Gadebusch 1860: 122; vt ka siinse teksti joonealust märkust nr 6). Pärast Põhjasõda ei olnud kummastki tõlkest pikka aega midagi kuulda. XIX sajandi lõpukümnenditel hakati mõlemat tõlget kirjanduses taas mainima, ehkki nad paistavad mainijatel kohati omavahel segamini minevat ja alati polegi võimalik aru saada, kumba tegelikult silmas peetakse. Näiteks kirjutab Villem Reiman: „Käsikiri, mis Gutsclaffi nime järel hüütakse ja mis Tartu Õpetatud Eesti Seltsis alal hoitakse, ei või Gutsclaffi oma olla. Meie arvates on see Adrian Virginiuse töö” (1889: 32). Et Reiman oma väidet siinkohal ei põhjenda, jääb selgusetuks, kas käsikiri, mida „Gutsclaffi nime järel hüüti”, ja käsikiri, mida Reiman Virginiuse tööks pidas, oli üks ja seesama või räägitigi eri käsikirjadest. Kirjelduse järgi võib siiski üsna kindlalt väita, et vähemalt see käsikiri, millest räägitakse Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 1887. aastal ja mille praost Johann Wilhelm Schneider olevat nelikümmend aastat varem Hallistest leidnud (Sitzungsberichte 1888: 51–52), on sama, mida praegu tuntakse Virginiuste tõlke võõrakäelise ümberkirjutusena. Aastail 1925–1935 ilmunud vana kirjakeele näidete väljaandes esitasid Andrus Saareste ja A. R. Cederberg katkeid mõlemast käsikirjast (Valik 1992: 102–127, 187–210), kuid vassimist ja kinnitusi selle kohta, nagu oleks Virginiuste tõlge Põhjasõja ajal lõplikult kaduma läinud, võib kohata ka hilisemas erialakirjanduses.

1739. aastal viimaks ilmunud täispiibli seisukohalt näivad mõlemad tõlked olevat olnud tühi töö ja vaimunärimine. Põhjasõja järel moodustunud pietistlik tõlkeseltskond eesotsas Anton Thor Hellega tõlkis Vana Testamendi 1720.–1730. aastatel algusest peale uuesti ning vähemalt seni pole trüki-
piiblist õnnestunud leida mingeid märke Gutsclaffi või Virginiuste tõlke kasutamise kohta.

Täispiibli ilmunine põhjaeestikeelsena muutis ühtlasi küsitavaks edaspidised pingutused lõunaeesti tõlke alal. 1686. aastal ilmunud „Wastsest Testamendist” ilmus 1727. aastal küll teine trükk ning XIX sajandil tuli uusi trükke veel ridamisi juurde (Paul 1999: 839–840), kuid Vana Testamendi lõunaeesti keelde enam tõlkima ei hakatud. Vähemalt suure ja konsistoriaalselt initsieeritud ettevõtmisena mitte. Nii et lõunaeesti keeles jutlusi pidanud, aga tuluselt üheainsa kirjakeele ideed toetanud Jakob Hurt sai 1865. aastal Rõngu kirikus peetud piiblipüha kõne ühes väikeses lõigus koguni kaks korda rõhutada, et Vana Testamendi lõunaeesti keeles ei ole: „Esierälist Tartu keeli tõlku Vanast Tõstamendist es muretseta ja om meie ajani täüs piibli ennegi Tallinna murdel. Sest ei ole kahjo, enge om asi päälegi hää. Egal rahval om ennegi üts kirjä keel, mis neid ütes rahvas ühendäp ja koost lagonemise eest hoiap. Nii olgu see ka meil. Egale murdele omme raamatit muretseda om ka võimata. Meil olgu ja jäägu Tallinna murre, et ta muist murdist mitmet moodo tävvelisemb om, kirjä keeles ja piiblist opitagu tedä egan majan jo varra tundma. Selleperäst ärgu nurisegu ka keäki, et meil Tartu keeli Vana Tõstamenti ei ole” (Hurt 2005: 40).

Heinrich Andreas Erxlebeni lõunaestikeelne Vana Testament ja selle tõlketehniline iseloomustus

Tegelikult oli ligi 70 aastat enne Hurda kuulutust siiski trükki jõudnud lõunaestikeelne lühendatud Vana Testamendi väljaanne. Nimelt ilmus 1796. aastal Tartus „Lühhikenne Wanna Piibli-Ramat, ehk Wanna Testament nink Jummal Sädusse Sõnna. Meije Tarto- nink Werro-Ma Rahwa hääs nink Jummal Tundmisse kaswatamisses neide omman Keelen lühhidelt kokkosäetu”, millele on eessõna kirjutanud Kambja õpetaja Heinrich Andreas Erxleben, kes ütleb, et on teksti ise kokku seadnud ehk kokku pannud (E: [6–7]).

Kultuurilooliselt ei ole see väljaanne ega tema autor seni erilist huvi äratanud. Jakob Hurda tsiteeritud kõnest jääb mulje, et Hurt ei teadnud sellest tõlkest midagi või vähemalt ei pidanud seda oluliseks. Paaris allikas raamatu eessõna autorit H. A. Erxlebenit ja kahte temaga seostatavat lõunaestikeelset publikatsiooni siiski mainitakse. Näiteks „Eesti biograafilises leksikonis” on temast artikkel, kus öeldakse, et 1796. aastal ilmus „E[rxlebeni] poolt trükki toimetatud valik tartumurdelisi peatükke Vanast Testamendist” ja 1802. aastal ilmus „E[rxlebeni] poolt vennastekoguduse lauluraamatu esimene osa „Mönne wastse Waimolikko Laulo”” (EBL: 87). Viimast peetakse vanemate eestikeelsete raamatute bibliograafias (Annus 2000: 280) siiski H. A. Erxlebeni, Johann Christian Quandt noorema jt ühiselt koostatud teoseks, ning eesti kirjanduse ajaloo vastava perioodi ülevaates (Põldmäe 1965: 222) jäetakse Erxlebeni nimi kõnealusest lauluraamatust rääkides üldse ära toomata. Kaasaegse vaimuliku kirjanduse ülevaates mainib August Wilhelm Hupel Erxlebeni Vana Testamendi väljaannet kõrvuti Johann Georg Schnelli ja tema 1791. aastal ilmunud lühendatud piibliraamatuga, mida ta iseloomustab sõnaga *Bibel-Auszug* ('piiblikokkuvõte') (Hupel 1818: 24). Ka Ilmar Talve mainib kaks sajandit hiljem Erxlebenit ja tema Vana Testamendi väljaannet ühes lauses koos Schnelli ja tema teosega (Talve 2004: 259). Mõnevõrra tunustavamalt ja Schnellile vastanduvat on Erxlebeni piiblitõlget esile tõstnud Arnold Feuerstein (1905: 120–121). „Eesti piiblitõlke ajaloo” isikunimede registris (Paul 1999) Erxlebeni nime ei esine.

Esmapilgul näib Erxlebeni ja tema piibliväljaande tagasihoidlik kajastatus olevat ajastu üldist tausta arvestades igati mõisteta. XVIII sajandi teiseks pooleks olid suured piibli- ja keelevaidlused ammu vaieldud ja uued tuuled ei olnud veel puhuma hakanud. Ehkki trükipiibli keelt aeg-ajalt kritiseeriti, võib sajandi lõpukümnendeid pidada eesti keele arendamise loos vaikuseperioodiks (Jürjo 2004: 373). Näib olevat ilmne, et tol ajal trükitud Vana Testamendi lühendatud väljaanne ei saanudki olla midagi muud kui mõne saksa eeskuju najal kokku pandud, heal juhul eesti trükipiibli tõlkele tuginev refereering või ümberjutustus, nagu seda Hupeli ja Talve ülevaates Erxlebeniga ühes lauses mainitud Suure-Jaani õpetaja Johann Georg Schnelli „Lühhike Piibli-Ramat” (1791) tööpoolest paistab olevat (vt Annus 2000: 258). Erxlebeni väljaande korral tuleks ainult eeldada, et kokkupanemisel on trükipiibli tõlget morfoloogiliste vormide ja sõnavaliku osas lõunaestindatud, nii et mõningast huvi võiks see pakkuda lõunaestikeelise kirjakeele kontekstis.

Ometi selgub juba Erxlebeni väljaande põgusal vaatlusel, et tõlkeloolises mõttes on selle raamatu näol tegemist millegi palju põnevamaga.

Väljaande võib kindlasti liigitada (lühendatud) tõlkeks, mitte refereeringuks, sest tekst vastab üsna täpselt Vana Testamendi originaaltekstile ning on varustatud peatüki- ja salminumbritega. Suur osa peatükke või üksiksalme on lihtsalt välja jäetud (või on neid lühendatud) ning kajastatud tekstilõikude sidumisel on paiguti lisatud mõni refereeriv lause või fraas. Kuid kõige üllatavam on see, et nagu tekstivõrdlus näitab, ei ole Erxlebeni väljaande algusosa kokkupanemisel alusena kasutatud Anton Thor Helle toimetatud trükipiibli teksti. Sõnastuslikult ja tõlgenduslikult haakub see väljaanne hoopis sajanditaguse Virginiuste tõlkega. Erinevate tõlgete sarnasuse hindamine on muidugi problemaatiline ja igal juhul subjektiivseid otsustusi sisaldav ettevõtmine. Sõnastuse üksikud kokkulangevused ei tõesta kindlasti kahe tõlke orgaanilist seotust, sest tegemist võib olla juhusega. Eriti keeruline on tõlgete lähedust mõõta sel juhul, kui üks tõlgetest (Erxlebeni väljaanne) on lühendversioon, milles suur osa teksti hoopis puudub ning lauseid on sageli sihipäraselt lihtsustatud.¹ Siiski võib väita, et kui kahes tõlkes leidub ridamisi kokkulangevaid keeleliselt markeeritud väljendeid, mida originaal ega teised võimalikud mõjutekstid otseselt ei põhjenda, siis on alust oletada, et hilisema tõlke autor on eeskujuna kasutanud varasemat või on mõlemal olnud mingi kolmas ühine eeskujutekst. Järgnevalt toodagu paar näidet, kus Erxlebeni väljaande (edaspidi E) sõnastus kattub Virginiuste tõlke sõnastusega (edaspidi V), samal ajal kui vastavate fraaside vormistus A. Thor Helle toimetatud trükipiiblis (edaspidi TH), M. Lutheri saksakeelses tõlkes (edaspidi Lu) ja heebrea originaalis (edaspidi Hbr) otse ja ilmtingimata niisuguse sõnastuse kasutamist ei selgita.

1Ms 1:2

- E Nink Ma olli harrimatta nink tühhi [...] nink Jummal Waim ligu Wee pääl.
 V N[in]k Maa oli harrimata nink tühhi, [...] nink Jummal Waim likus Wee pääl.
 TH Ja se Ma olli tühhi ja paljas, [...] ja Jummal Waim olli lähwitamas wee peäl.
 Lu Und die Erde war wüst und leer [...] Und der Geist Gottes schwebet auff dem Wasser.
 Hbr vāhā'āreš hājəṭāh tōhū vābōhū [...] vərūāh 'ēlōhīm mərəḥēpet 'āl-pənē hammājim
 [ja maa oli kaos ja tühjus [...] ja jumala vaim *hōljuma_PtsPr* vee kohal]

1Ms 1:27

- E Nink Jummal loije Jnnimist ommas Palges, Jummal Palges loije temmä tedda, temmä loje neid ütte Essatse nink ütte Emmatse.
 V Nink Jummal loi Innimest omaks Palleks, Jummal Palleks loi täma tādä, nink täma loi neid ühhe Issasse nink ühe Emmasse.

¹ Eri raamatuid on Erxlebeni väljaandes lühendatud erineval määral. Originaalteksti kajastatuse protsent kõigub umbkaudse arvestuse järgi vahemikus 1% (3Ms, Esr, Ne) – 36% (1Ms), päris kõrvale on jäänud kanoonilise osa kolm raamatut (1Aja, Ob, Sef) ja suur osa apokriivadest.

- TH Ja Jummal loi se innimesse omma näo järrele, Jummal näo järrele loi ta tedda, mehheks ja naoseks loi temma neid.
- Lu Und Gott schuff den Menschen Im zum Bilde / zum bilde Gottes schuff er jn / Und schuff sie ein Menlin und Frewlin.
- Hbr vajjibrā' 'elōhîm 'et-hā'ādām bəšalmô bəšelem 'elōhîm bārā' 'ōtô zāhār ūnəqəbāh bārā' 'ōtām
[ja jumal lõi inimese oma *kujū*_Prep['kohaselt'], jumala *kujū*_Prep ['kohaselt'] lõi ta tema, isase ja emase lõi ta nemad]

5Ms 27:3

- E [...] se Ma sisse, kumman Pimä nink Met wiljält om.
- V [...] se Maa sisse [...] kummas Pima ja Meet wiljald on,
- TH [...] sinna male, [...] mis pima ja met joseb,
- Lu [...] ins Land [...], da milch und honig innen fleusst
- Hbr éreš zābāt ḥālāḥ ūdəbaš
[maa *voolama*_Pts piima ja mett]

Seesuguseid näiteid leidub Erxlebeni ja Virginiuste tõlkes ilmselgelt liiga palju, et neid lihtsalt juhuseks pidada. Pole mingit kahtlust, et 1796. aasta väljaande kokkupanemisel on Virginiuste tõlkeks nimetatavat teksti või mingit selle teisendit kasutatud.

Lähem tõlkevõrdlus² näitab, et Erxlebeni väljaandes eristub tegelikult selgesti kaks tõlkestrateegiliselt erinevat osa: Kohtumõistjate raamatust ettepoole jääv osa (1Ms – Jos; lk 1–98) kattub suures osas sõnastuslikult Virginiuste tõlkega, väljaande tagumine osa (Km – Ml, lk 98–202, ning apokriivad, lk 202–223) aga trükipiibliga.³ Et Virginiuste tõlge ulatubki ainult Iiobi raamatuni, on ootuspärane, et tõlke lõpuosa tugineb mõnele muule eeskujule, kuid mõnevõrra ootamatult mõjub see, et strateegiline murdekoht ei paikne mitte Iiobi raamatu järel, vaid juba Kohtumõistjate raamatu ees.

Selles, et kuni Joosua raamatuni lähtub tõlke sõnastus üldjuhul just nimelt Virginiustele omistatavast tõlkest või mõnest selle teisendist, on lihtne veenduda eespool toodud näidetega analoogiliste juhtude põhjal. Veidi keerulisem on selgitada sellesama algusosa Virginiustest lahkneva sõnastuse päritolu. Kõige täielikumalt kajastatud tekstiosa, 1. Moosese raamatu detailanalüüsi põhjal võib eristada kolme sõnastustüüpi. Suurimas rühmas, mis moodustab 1. Moosese raamatu tekstist 42 % (214 salmi 508 kõrvutatud salmist), kattub Erxlebeni sõnastus ühemõtteliselt Virginiuste tõlkega. Teine

² Salmhaaval kõrvutasin võimalike eeskujutekstidega (V, TH, Lu ja Hbr) Erxlebeni väljaande 1. Moosese raamatut, 1. Saamueli raamatut ja Iiobi raamatut. Saadud tulemusi kontrollisin teiste raamatute najal (kriitilisemaid tekstilõike tihedamalt, läbipaistvama sünnilooga osi hõredamalt läbi kammides).

³ „Sõnastuslik kattumine” märgib siin seost, kus Erxlebeni tekst vastab morfeem-morfeemilt emmale-kummale põhjaeestikeelseist tõlkeist, kusjuures morfoloogilised tunnused on asendatud lõunaeeestipärastega ja murdelistel kaalutlustel võib olla tehtud leksikaalseid asendusi. Näiteks Erxlebeni fraas 1Ms 24:28 *nink kulut seddä Asja omma Emmä Majan* kattub sõnastuslikult Virginiuste tõlkega *nink kuulutis sedda Asija oma Ema Majas* (vrd TH *ja andis se teada omma emma perrele*), aga Erxlebeni fraas Ii 1:18 *Sinno Poja nink Tütre olliwa sõman nink joman omma wannemba Welle Majan* kattub (kahte sõna välja jättes) trükipiibli tõlkega *So poiad ja so tüttred ollid sõmas ja wina jomas omma wannema wenna koias* (vrd V *Sino Pojad nink sino Tüttred, söiwad ja joiwad oma Eesmald sündinut welja Koas*).

rühm, mis haarab ligi kolmandiku salmidest (157 salmi), sisaldab fraase, mis ei tulene otseselt ühestki eeskujutekstist, kuid on seletatavad lihtsustamise või eesti keele vormispetsiifikaga, sest siia kuuluvad resümeeivad laused ja vabatõlge ning mõningad sellele väljaandele iseomased grammatilised konstruktsioonid. Kõige problemaatilisema osa moodustab aga kolmas rühm, kuhu kuulub veidi vähem kui kolmandik salmidest (137 salmi). Rühm sisaldab heebrea originaalist tuletatavaid keelendeid, mida Virginiused on tõlkinud Erxlebeni väljaandest vabamalt. Paraku kattub suur hulk seesugustest hebraismidest ka Thor Helle toimetatud trükipiibli keelenditega, sest teatavasti jälgib trükipiibel väga täpselt originaali sõnastust. Lähem analüüs näib siiski kinnitavat, et Erxlebeni väljaande sõnastamisel on abimaterjaliks olnud pigem heebrea originaal kui eesti trükipiibel, sest Erxlebeni väljaande 1. Moosese raamatus leidub fraase, mis on tuletatavad ainult originaalist, kuid puuduvad fraasid, mis oleksid tuletatavad ainult Thor Helle tekstist. Heebrea originaali kasutamisele viitavad näiteks juhud, kus mõni grammatiseerunud heebrea püsiühend on tõlgitud täistähendusliku sõna abil kohas, kus teised eeskujutõlked seda ei tee, nagu näiteks 1Ms 24:40, kus heebrea püsiühend *lîp̄nê* (prepositsioon *le* + laia tähendusdiapaseoniga mitmusliku substantiivi *pānîm* 'silmnägu; pind; pool' seotud vorm) on edasi antud substantiivi ja kaassõna ühendina, ehkki kõik teised tõlked on selle siinkohal lugenud täiesti grammatiseerunud väljendiks ning edastanud ainult kaassõna abil:

- E Se Issand, kenne Silmi een minna ikkes olle käünü
 Hbr JHVH 'āšer-hiṯhallaktî ləpānâv
 [JHVH, kelle käisin *nāgu_Pl_Prep*['pool']]
 V Jummal, kenne ees mina ikka olen käinut
 TH Jehowa, kelle ees ma ollen kõndinud
 Lu Der HERR fur dem ich wandle

Paljud algusosa fraasid, mille sõnastus kattub Virginiuste tõlkega, oleksid sama hästi tuletatavad ka Lutheri saksakeelsest tekstist, sest Virginiuste tõlge on viimasele paiguti väga lähedane. Siiski pole põhjust eeldada, nagu kasutanuks Erxleben oma raamatu algusosa kokkupanemisel Virginiuste tõlkele lisaks ka Lutheri tõlget, sest seni pole algusosast õnnestunud leida ühtegi fraasi, mis ei oleks seletatav kas Virginiuste tõlke või heebrea originaali varal (kui resümeeivad laused ja oletatavad lihtsustused kõrvale jätta).

Väljaande tagumine osa (alates Kohtumõistjate raamatust kuni kanoonilise osa lõpuni)⁴ lähtub selgelt 1739. aasta trükipiiblist. Nagu öeldud, on Iiobi raamatust tahapoole jäävate tekstide korral trükipiiblist lähtumine enesestmõistetav. Seepärast toodagu siinkohal ainult kaks näidet tõlkestrateegilises mõttes kriitilisest osast (Km – Ii), kus Erxlebeni sõnastus trükipiibli omaga kokku langeb, Virginiuste omast aga selgesti erineb:

1Sm 17:29

- E Mes ma sis olle tennu? es mulle olle Asja?
 TH Mis ma nüüd ollen teinud? eks mulle olle Asja?
 V Mes ollen mina nüüd sis tehnut? Mina ollen jo käsketud.

⁴ Apokriivasid ei ole seni kõrvutusse kaasatud. Pisteline võrdlus viitab trükipiiblist lähtumisele, mis tundubki olevat ainumõeldav.

Ii 14:1

- E Innimissel, kä Naisest om sündinu, omma lühhikesse Ello Päiwä nink Tüllü kül.
 TH Innimestel, kes naesest sündinud, on lühhikessed ello päwad ja tüllü kül.
 V Innimenne Naisest sündinut, Ellap ürrikesse Aja, nink on täis Murret.

Nagu tõlke algusosas, nii leidub ka ta tagumises osas salme, mis ei ole tuletatavad põhilisest eeskujutekstist. Ühelt poolt leidub siingi refereerivaid ja lihtsustavaid löike. Kuid tagumises osas leidub ka tõlgendusi ja keelendeid, mis viitavad selgesti Lutheri saksakeelse tõlke kasutamisele, nagu nt:

Õp 10:4

- E Laisk Kässi teep waises, Ent ussina käe tewä rikkas.
 Lu Lessige Hand macht arm / Aber der Vleissigen hand macht reich.
 TH Kehwaks lähhäb se, kes pettisel wisil tööd teeb; agga kermede käsji teeb rikkaks.

Seega vastab tagumise osa tõlkestrateegia igati ootustele, mis uurijal ühe XVIII sajandi lõpus sündinud lõunaeeesti tõlke suhtes võiksid olla: tõlkija on võtnud aluseks eesti trükipiibli ning asunud seda morfoloogiliselt ja leksikaalselt lõunaeeestipärastama, otsides keerulisemate kohtade lihtsustamisel abi Lutheri saksakeelsest versioonist. Kuivõrd selline tõlkestrateegia on XVIII sajandi teise poole kontekstis igati ootuspärane, võib väljaande tagumise osa tõlkijaau kõhklemata omistada Erxlebenile endale.

Seevastu Virginiustele omistatava sajanditaguse tõlke esiletulek tõlke algusosa eeskujuna ärgitab edasi mõtlema ja selgitusi otsima. Lisaselgitusi näib vajavat ka tõlkestrateegilise murdekoha asupaik: miks on Virginiuste tõlkest trükipiibli kasutamisele üle mindud juba alates Kohtumõistjate raamatust, kuigi Virginiuste tõlge ulatub Iiobi raamatuni?

Lihtsaima lahendusena võib välja pakkuda oletuse, et Erxleben alustas lõunaeeestistamist Virginiustele omistatava põhjaeestikeelse tõlke järgi, aga kuivõrd see ei vastanud eriti täpselt originaalile, tuli pidevalt jälgida ka heebreake teksti, mis osutus kokkuvõttes väga töömahukaks. Nii tõlkis Erxleben kuni Joosua raamatuni, misjärel ta otsustas minna kergema vastupanu teed ja võttis aluseks trükipiibli, mille originaaliläheduses võis olla kindel. (Muidugi võis teisele tõlkestrateegiale üleminek olla tingitud ka sellest, et Erxlebenini jõudnud käsikirja variant millegipärast lihtsalt ulatuski ainult Joosua raamatuni.)

Kuid samahästi võib oletada, et tõlke algusosa (1Ms – Jos) oli juba Erxlebeni kätte jõudes lõunaeeestikeelne. Erxleben ainult kohendas ja lühendas seda oma väljaande tarvis ning jätkas siis – alates Kohtumõistjate raamatust – lõunaeeesti versiooni kokkupanekut trükipiibli ja Lutheri tõlke najal.

Isikuloolisest tagapõhjast

Mõlema oletuse korral pakub igal juhul huvi Heinrich Andreas Erxlebeni isik. Tema elukäigust on teada (EBL ja DBL *sub* Erxleben, Luhamets 2011: 97), et ta sündis 5. oktoobril 1746 Saksamaal (Lausitzis Barbys) ning õppis Barby teoloogilises seminaris ja Leipzigi ülikooli usuteaduskonnas. 1775. aastal tuli ta Liivimaale ning teenis alates 1780. aastast Rõngu õpetajana. 1781. aastal abiellus Erxleben eestimaisest pastoriperest pärit Amalie Arveliussega, kes oli põhjaeestikeelse jutukirjanduse ühe omaaegse tähtsaima esindaja Friedrich Gustav Arveliusse ode. 1785. aastast asus Erxleben Kambjasse ning teenis seal õpetajana kuni 1808. aastani, mil ta haiguse tõttu ameti maha pani ja tagasi Saksamaale läks, kus ta järgmisel aastal (Lausitzis Bautzenis) suri. Näib, et päris juhuslikult Erxleben Baltimaale ei sattunud. Eluloolistest andmetest võib välja lugeda, et ta tuli Liivimaale samal aastal, kui tema tulevane naisvend Friedrich Arvelius lõpetas oma õpingud Leipzigi ülikoolis. Selle järgi võiks arvata, et Erxleben ja Arvelius tutvusid juba Leipzigis. Ehkki Arvelius oli sünnilt eestimaalane, tegutsedes hiljemgi vaid Põhja-Eestis ning kirjutades põhjaeesti keeles, Erxlebenist sai aga liivimaalane, kelle mõlemad teenistuskohad jäid Lõuna-Eestisse ning kelle nimega seotud trükised on lõunaeeesti keeles, näib usutav, et Erxleben tuli Baltimaale Arveliusse kutsel või õhutusel. Pealegi õppis Erxleben Saksamaal Barby seminaris tõenäoliselt just sel ajal, kui seal töötas hiljem Liivimaale tulnud ja aastail 1772–1783 Erxlebeni eelkäijana Kambjas teeninud Johann Georg Zimmermann, mistõttu saab tedagi siduda Erxlebeni Liivimaale tuleku mõttega.⁵ Nagu eespool mainitud, seostatakse Erxlebeni nimega kahte eestikeelset raamatut: lisaks 1796. aastal ilmunud Vana Testamendi tõlkele osales ta tõenäoliselt ka lõunaeeestikeelse vennastekoguduse lauluraamatu 1. osa („Mönne wastse Waimolikko Lau-lo”. Barby, 1802) koostamisel või vähemalt väljaandmisel.

Mis puutub Erxlebeni eesti keele oskuse, siis selle kohta pole seni õnnestunud mingeid viiteid leida. Kambja kiriku ja koguduse ajaloo ülevaates kirjeldab Johannes Rennit Erxlebeni teenistusajale pühendatud kolmel leheküljel peamiselt tollaseid kooliolusid ja mainib Erxlebeni isikuga ühenduses ainult tema kehva tervist (Rennit 1899: 13–15).

Seoses oletusega, mille järgi tõlke algusosa käsikiri jõudis Erxlebenini juba lõunaeeestikeelsena, tuleb kõigepealt tõdeda, et tänini ei ole teada, mis Virginiuste Vana Testamendi tõlkekäsikirjast tegelikult sai. Või õigemini: pole isegi teada, missugune see tõlge oli, sest säilinud on ainult koopia. Kai Tafenau on hiljuti esitanud oletuse, et Virginiustele omistatava tõlke näol võiks tegemist olla „n.-õ. esialgse tõlkega, mida edaspidi oleks tulnud toimetada kas tartu või tallinna keelde, või siis juba sellise tõlke tallinnakeelse versiooniga” (Tafenau 2011: 56). Oma eluloos kirjutab Adrian Virginius, et 1687. aastal hakkasid tema ja ta isa ning tollane pastorikandidaat Johann Hornung J. Fischeri initsiatiivil kolmekesi tõlkima: Hornung Uut Testamenti ja nemad isaga Vana Testamenti. Uue Testamendi kohta on otsesõnu öeldud, et Hornung tõlkis seda põhjaeesti keelde. Vana Testamendi tõlkega seoses sihtkeelt ei rõhutata, kuid kontekstist näib olevat ilmselge, et kuigi Virginiused teenisid lõunaeeesti keeles Lõuna-Eesti kogudusi ja olid seni avaldanud lõunaeeestikeelset kirjavara, asusid nemadki sedapuhku tõlkima põhja-

⁵ Kristjan Luhametsa meilikiri 7. X 2010.

eesti keelde.⁶ Nende tõlke ümberkirjutuseks peetav käsikiri on tugevate lõunaeeesti mõjudega põhjaeestikeelne tekst, nagu seda kirjeldatakse juba Õpetatud Eesti Seltsi koosolekuprotokollis (Sitzungsberichte 1888: 52), aga pole selge, kas see on algse tõlke koopia või edasiarendus. Õieti jätab Adrian Virginiuse eluloo sõnastus tõlke lähemad asjaolud üsna mitmeti tõlgendata-vaks. Hornungi Puhja tuleku kirjeldusele järgnevast lausest „Mina aga asu-sin oma õndsas isaga Vana Testamendi juurde” võiks esimese hooga välja luge-da, et ka Vana Testamenti tõlgiti Adriani tollases teenistuskohas Puhjas, mis eeldaks, et Andreas Virginius pidi oma teenistuskohast Kambjas poja juurde sõitma. Ilma lisateabeta on üsna raske ette kujutada, kuidas isa ja poja koos-tõlkimine tollaste tee- ja liiklusolude tingimustes toimus, aga sama hästi võiks oletada, et kui nad tõesti koos tõlkisid, sõitis poeg tõlkimiseks isa juur-de. Kui tõlkimine leidis aset Kambjas, võib eeldada, et originaalkäsikiri jäigi sinna ja Adriani valdusse sattus ainult ära kiri (seesama, mis sõja ajal kadu-ma läks ning hiljem Hallistes päevavalgele tuli ja on tänini säilinud).

Aga kui tõlkimine leidis aset Kambjas, siis ei saa välistada võimalust, et originaaltõlke autoriks oli Andreas Virginius üksi ja et see oli lõunaeestikeel-ne. Teatavasti räägib Adrian oma eluloos, et isa oli juba enne 1683. aastat tõl-kinud lõunaeeesti keelde Õpetussõnad, väikesed prohvetid ja veel mõne Vana Testamendi raamatu (Gadebusch 1860: 119). Loetelu ei kattu küll Erxlebeni tõlke Virginiustest lähtuva osaga, kuid paneb mõtlema sellele, kas ei võinud isa ja poja koostõlkimine tähendada seda, et Andreas jätkas 1687. aastal Kambjas Vana Testamendi lõunaeeesti keelde tõlkimist, alustades nüüd päris esimestest raamatutest,⁷ ning Adrian asus tema tõlget Puhjas – võib-olla Hornungi abiga – põhjaeestipärastama.

Jäädes siiski traditsioonilise oletuse juurde, mille kohaselt isa ja poeg tõl-kisid aastail 1687–1690 Vana Testamendi põhjaeeesti keelde kahekesi koos, ning oletades, et selle tõlke originaalkäsikiri jäi Kambjasse, tasub vaadata, kes Kambja kirikuõpetajatest selle lõunaeeesti keelde ümberpanijana arvesse tule-vad. Kambja koguduse ajalooülevaadete järgi (Rennit 1899; Luhamets 2011)

⁶ Adrian Virginiuse autobiograafiast on seni trükitis ilmunud ainult lühendatud versioon (Gadebusch 1860). Paar aastat tagasi leidis Kai Tafenau Läti Riiklikust Ajalooarhiivist üles ka eluloo algsema ja täielikuma koopia (vt Tafenau 2009a). Toodagu siinkohal vastav lõik Adrian Virginiuse eluloost K. Tafenau ümberkirjutuse järgi: „Mina võtsin seepärast 1687. aasta 20. novembril hr Johann Hornungi enda juurde Puhja, tema tõlkis kogu Uue Testa-mendi uuesti, kreeka teksti järgi tallinna-eesti keelde ja andis selle versiooni täiesti puh-taks kirjutatud eksemplarina 1688. aastal hr kindralsuperintendent Fischerile. Mina aga asusin oma õndsas isaga Vana Testamendi juurde, ja me jõudsime sellega niikaugele, et tõlkisime lõpuni pentateuhi ja teised ajaloolised raamatud kuni Iiobi raamatuni. Need kirjatükid aga läksid mul kahjuks! kõik kaduma, pärast seda kui venelased mu 1704. aastal paljaks rüüstasid ja vangistusse tõid.” („Jch nahm daher Anno 1687 d. 20 November Hrn. Johann Hornung zu mir nach Kawelecht, derselbe übersetzte das gantze Neue Testament von neuen, nach dem griechischen Text in die Revalsch-Ehstnische Sprache und übergab selbige Version in einem gantz sauber geschriebenen Exemplar Anno 1688 dem Hrn General Superintendenten Fischer. Ich aber machte mich mit meinem sel. Vater an das alte Tes-tament, u. kamen darin so weit, daß wir den Pentateuchum und die übrigen libros histori-cos biß auf das Buch Hiob in der Verdollmetschung absolvirten. Diese Schriften aber sindt mir leider! alle verlohren gangen, nachdem mich die Russen Anno 1704 außgeplündert und ins Gefängniß gebracht haben.”) (LVVA, f 214, n 6, s 144a/12, l 332–332p).

⁷ Selle kohta, miks Andreas Virginius ei alustanud juba varem tõlkimist Vana Testa-mendi algusest, on Kai Tafenau pakkunud välja oletuse, et Vana Testamenti tekst võis olla 1680. aasta paiku Liivimaa pastorite vahel tõlkimiseks ära jagatud (Tafenau 2009b: 689).

on tõsiseltvõetavaid kandidaate Erxlebeni eelkäijate seas vähemalt kolm. Esiteks võis lõunaeeestindajaks ka sel juhul olla ikkagi Andreas Virginius, kui-võrd ta pärast „koostõlkimist” veel kümme aastat kuni oma surmani (1701) Kambjas teenis. Tema ametijärglane Erich Timmermann, kes oli õpetajaks aastail 1702–1709, ei näi säilinud andmete valgelt olevat eriti tõenäoline tõlkija, ning temale omakorda järgnes terve aastakümme ilma kohaliku õpetajata. Kuid alates 1719. aastast teenis Kambjas kaks kirikuõpetajat, kes võiksid Vana Testamendi algusosa tõlkija rolli sobida vähemasti sama hästi kui Erxleben ise. Aastail 1719–1758 oli Kambjas ametis pietistlike vaadetega Albrecht Sutor, kes teatavasti andis 1727. aastal koos teise pietisti, Sangaste pastori G. Fr. Rauschertiga välja „Wastse Testamendi” teise trüki ning 1729. aastal koos Rauscherti ja J. C. Clarega tartueestikeelse lauluraamatu (Põldmäe 1965: 186). 1728. aastal oli Sutor koos teise liivimaalase, Suure-Jaani pastori J. Chr. Gutsleffiga kaasatud Eestimaa konsistooriumi kavas, mille eesmärk oli liita põhja- ja lõunaeeesti murre piibli tõlkimisel üheks kirja-keeleks (Põldmäe 1965: 187; Tafenau 2009b: 693). Nagu on hiljuti selgunud, oli teine neist – Gutsleff – hiljem tegev Anton Thor Helle tõlkemeeskonnas Vana Testamendi tõlkimisel põhjaeeesti keelde (Tafenau 2009b: 703). Sutori ametijärglaseks oli aastail 1760–1772 tema väimees Johann Heinrich Frost, kelle eluloolistest andmetest midagi intrigeerivat silma ei hakka. Kuid seejärel teenis aastail 1772–1783 Kambjas Johann Georg Zimmermann, kelle kohta on oletatud, et ta oskas väga hästi eesti keelt (Rennit 1899: 13), ning kelle käega on personaalraamatusse (EAA 1255.1.510) tõesti kirja pandud silmapaistvalt palju eestikeelseid fraase. Niisiis võiksid 1796. aastal ilmunud Vana Testamendi algusosa lõunaeeesti keelde tõlkijana Kambja pastoritest peale Heinrich Andreas Erxlebeni arvesse tulla ka ta eelkäijad Andreas Virginius, Albrecht Sutor ja Johann Zimmermann.

Keelelisi tähelepanekuid

Esialgsel hinnangul tundub, et 1796. aasta väljaandes on läbivalt kasutatud ühesugust keelekuju, mis vastab August Wilhelm Hupeli grammatikas (1780) tartu keelena kirjeldatud variandile. Kuid väljaande keeleline ühtlus võib olla Erxlebeni toimetajatöö tulemus ega pruugi kajastada algusosa kunagist eripära. Siinkohal puudutatagu üht terminoloogia- ning üht morfoloogiaalast näidet, mis seni silma hakanud keelendeist võiksid tõlke kaksikjaotuse seisukohalt huvi pakkuda.

Terminoloogias jätkab Erxlebeni väljaanne lõunaeeesti kirjakeeles juba XVII sajandil välja kujunenud vanatestamentliku diskursuse traditsiooni. Põhiterminid kattuvad seetõttu Virginiuste süsteemiga – mis oma põhjaeeestikeelsusele vaatamata rakendab lõunaeeesti traditsioonis juurdunud põhitermineid – ka nendes osades, mis on tõlgitud 1739. aasta väljaande järgi. Näiteks Jumala nime asemel kasutatakse läbivalt sõna *Issand* (trükipiiblis *Jehowa*), Vana Testamendi termini *bərît* (ld *foedus*, *testamentum* / Lu *Bund*, *Testament*) vasteks on *leping* (trükipiiblis *seadus*), termini *tôräh* (ld *lex*, Lu *Gesetz*) vasteks on *säädus* (trükipiiblis *käsuõpetus*) (vrd ka Masing 1975: 157) jne. Erxleben oli terminoloogiliste süsteemide erinevusest teadlik, nagu kinnitab kas või raamatu esimene saatetekst, kus ta loetleb kõrvuti ja selgitavalt kõik ter-

mini *bərîṭ* sünonüümsed vasted: *Se terwe wanna Piibli-Ramat wai wanna Sädusse, Leppingo ehk Testamenti Sönnä* (E: [11]). Kuigi termini *bərîṭ* vastena kasutatakse tõlkes niisiis üldiselt lõunaeestilist vastet *leping*, on Kohtumõistjate raamatus (2:20) tarvitatud põhjaeestilist terminit (*minno Sädusse*), mis võiks kinnitada oletust, et just siin paikneb tõlketehniline murdekoht ning esimesel korral pole tagumise osa lõunaeestipärastaja lihtsalt taibanud terminivahetust teha. Edaspidi on ka tagumises osas *bərîṭ* vasteks juba *leping* nagu Virginiustel (vrd 1Sm 23:18 E *teggiwa möllemba Leppingut Issanda een, V teggit mollembad Leppingud tõine tõisega Issand ees, aga TH mollembad teggid ühhe seädusse Jehowa ees*).

Kõige põnevama morfoloogilise keelendina torkab silma tõlke algusosas üks kord leiduv vorm *olnes*. Seesugune verbi *olema* vorm, milles potentsiaali tunnusele liitub **kse*-oleviku tunnus, esineb, tõsi küll, ka Hupeli grammatikas (Hupel 1780: 69–70), kuid üldiselt oli potentsiaal eesti keeles juba XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul hääbuv nähtus. Varasemas piiblitõlkes seda mõnevõrra siiski esines, eriti lõunaeesti keeles. Potentsiaali on registreeritud nii J. Gutsloffi piiblitõlkes kui ka 1686. aasta „Wastses Testamendis”, samuti viimasele toetuvates põhjaeesti versioonides, kuid Virginiustele omistatav põhjaeestikeelne Vana Testament ei näi potentsiaali kasutavat (Reila 2009: 671). Siinses kontekstis ongi tähelepanuväärne, et Erxlebeni väljaande esimeses osas leiduv potentsiaalivorm ei tulene sellest oletatavast lähtetekstist: 1Ms 42:9 E *ollete tulnu, kaema kummalt kottalt se Ma wallale olnes*, vrd V *ollete tulnut katsma, kummald kohhald se Maa wallale on* (TH *ollete tulnud waatma, kus pool se Ma lahti on*). Kuivõrd nii haruldase vormi iseseisev kasutamine eeldab igal juhul väga head keeleoskust ning vanemate autorite korral on potentsiaali rakendamine üldiselt tõenäolisem kui hilisemate korral, näib see *olnes* andvat lisatuge oletusele, et lõunaeesti „algtolge” pärines juba Andreas Virginiuselt, kelle keeleoskust on palju kiidetud ning kes ka „Wastses Testamendis” seda vormi kasutas.

Esialgseid kokkuvõtteid

H. A. Erxlebeni 1796. aastal välja antud lõunaeestikeelne lühendatud Vana Testament on eesti tõkeloo seisukohalt igal juhul tähelepanuväärne tekst. Selle algusosa 1. Moosese raamatust kuni Joosua raamatuni langeb sõnastuslikult suures osas kokku põhjaeestikeelse käsikirjaga, mida peetakse rohkem kui sada aastat varem Andreas ja Adrian Virginiuse tehtud tõlke koopiaks. Väljaande tagumise osa lõunaeestindus pärineb usutavasti H. A. Erxlebenilt endalt ning selle aluseks on olnud eesti trükipiibli tekst, kusjuures sõnastamisel on ootuspäraselt toetutud ka M. Lutheri saksakeelsele tõlkele. Mis aga puutub tõkelooliselt eriti intrigeerivasse algusosasse, siis näib kõiki seni selgunud asjaolusid arvestades tõenäoline, et see jõudis Erxlebeni kätte juba lõunaeestikeelsena. Kelle käega ja millal see lõunaeesti keelde pandi, jääb esialgu lahtiseks. Kui lähtuda traditsioonilisest oletusest, et nn Virginiuste tõlge oli algusest peale umbes sama põhjaeestikeelne, nagu on säilinud koopia, siis pälvib – tekstivälistele andmetele tuginedes – Erxlebeni eelkäijate seast võimaliku lõunaeestindajana kõige enam tähelepanu Albrecht Sutor. Senise tõlkeanalüüsi valgel tundub aga täiesti mõeldav ka oletus, et Vana

Testamendi algusosa tõlkis lõunaeesti keelde juba Andreas Virginius. Erxlebeni väljaandes leiduv üksik potentsiaalivorm, mida Virginiuste tõlke põhjaeestikeelses koopias ei esine, peab usutavasti pärinema kelleltki väga healt lõunaeesti keele tundjalt. See arvatavasti reliktina trükiteksti jäänud vorm toetab ühtlasi varase lõunaeestindamise hüpoteesi. 1796. aasta väljaande edaspidine keeleline analüüs pakub loodetavasti uusi pidepunkte Erxlebeni tõlke saamisloo täpsustamisel ja aitab selgitada, kas Virginiuste tõlkeks nimetataval põhjaeestikeelsel versioonil ja Erxlebeni väljaande algusosal võis olla kolmas, ühine lõunaeestikeelne lähtetekst.

Artikkel on valminud ETF-i grandi 7806 ja sihtfinantseeritava teema SF0050037s10 raames. Tänan abi ja kommentaaride eest Kristjan Luhametsa ja Kai Tafenaud.

Alliktekstid

V = Andreas ja Adrian Virginiusele omistatava Vana Testamendi tõlke käsikiri. Eesti Kirjandusmuuseum ÕEF 192, korrastamata osa.

E = Lühhikenne Wanna Piibli-Ramat, ehk Wanna Testament nink Jummal Sädusse Sönn. Meie Tarto- nink Werro-Ma Rahwa hääs nink Jummal Tundmisse kasvatamisses neide omman Keelen lühhidelt kokkosäetu. Tarto-Linan trükkitu nink müwwa Grentiusse man. [1796]

Lu = Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Deudsch / Auff's new zugericht. D. Mart. Luth. Begnadet mit Kurfüstlicher zu Sachsen Freiheit. Gedruckt zu Wittemberg / Durch Hans Lufft. M. D. XLV. (Faksiimileväljaanne. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.)

Hbr = Biblia Hebraica. Edidit Rud. Kittel. Textum masoreticum curavit P. Kahle. Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt, [1937].

TH = Piibli Ramat / se on keik se Jummal Sanna, mis Pühhad Jummal Mehhed / kes pühha Waimo läbbi juhhatud / Wanna Seädusse Ramatusse Ebrea Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis / Jummal rmo läbbi meie Eesti-Ma Kele Essimest korda üllespannud, ja mitme sündsä salmiga ärraselletatud. Tallinnas / Trükkis sedda Jakob Joan Köler. 1739. Aastal. (Faksiimileväljaanne I trükist. Tallinn: Eesti Raamat, 1990.)

Arhiiviallikad

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

LVVA = Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Läti Riiklik Ajalooariiv, Riia)

Kirjandus

A n n u s, Endel (toim) 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn.

DBL = Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960. Toim W. Lenz jt. Wedemark: Verlag Harro von Hirschheydt, 1998.

- EBL = Eesti biograafiline leksikon. Toim A. R. Cederberg jt. Tartu: Loodus, 1926–1929.
- Feuerstein, Arnold 1905. Der Buchdrucker M. G. Grenzius und die Begründung der „Dörptschen Zeitung“. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. 21, Heft 1. Jurjew, lk 91–148.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1860. Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. – Mittheilungen aus dem Gebiete des Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Neunter Band. Riga, lk 118–125.
- Hupel, August Wilhelm. 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Hurt, Jakob 2005. Looja ees. (Eesti mõttelugu 66.) Koost H. Runnel. Tartu: Ilmamaa.
- Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- Luhamets, Kristjan 2011. Kambja kihelkonna ajalugu. Tartu: Ilmamaa.
- Lühhiike Piibli-Ramat 1791 = Lühhiike Piibli-Ramat ehk need sündinud asjad ja Öppetussed, mis pühhasst Kirjast keigeennamiste tullevad tähhele panna. Lühhidelt üllespantud, ja muist ärraselletud. Nende Ma rahwa heaks, kes ei joua Piibli ramato osta, ehk sedda keik läbbi luggeda. [G. F. Treumann; tlk Johann Georg Schnell] Tartolinnas 1791. Trükkitud ja müa Grentsiusse jures.
- Masing, Uku 1964. Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 10 (1964). Tallinn: Emakeele Selts, lk 121–136.
- Masing, Uku 1975. Terminoloogia kujundamisest 17. sajandil. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20 (1973–1974). Tallinn: Eesti Raamat, lk 151–168.
- Paul, Toomas 1999. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn.
- Pöldmäe, Rudolf 1965. Kirjasõna XVIII sajandi esimesel poolel; Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi al-gul. – Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 178–229.
- Reila, Heiki 2009. Potentsiaalivormidest eesti piiblitõlgetes. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 668–678.
- Reiman, Villem 1889. Eesti Piibli ümberpanemise lugu: meie Piibli 150-aastase juubeli mälestuseks. Tartu.
- Renit, Johannes 1899. Mis räägiwad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest? Jurjew: H. Laakmann.
- Ross, Kristiina 2003. Saateks. – Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 5–21.
- Ross, Kristiina 2009. Kõige vanemast tartukeelsest piiblitõlkest. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VIII. Tartu, lk 11–26.
- Sitzungsberichte 1888 = Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1887. Dorpat: C. Mattiesen.
- Tafenu, Kai 2009a. Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 847–855.

- Tafenu, Kai 2009b. Veel täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 688–708.
- Tafenu, Kai 2011. Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde ... – Tuna, nr 1, lk 41–59.
- Talve, Ilmar 2004. Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Teriing, Arvo 1979. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsblaffi kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 26–30.
- Valik 1992 = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi A. 1524–1739. Toim A. Saareste, A. R. Cederberg. [Faksiimile 1925–1931.a. väljaandest]. Tartu: Tartu Ülikool.
- Virginiused 2003 = Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

A lizard's trace in Bible translation: on the history of the South Estonian version of the Old Testament

Keywords: Estonian Bible translation, literary language history

Hitherto the South Estonian translation of the Old Testament published in 1796 by Heinrich Andreas Erxleben, the then pastor of Kambja, has not merited much attention in the history of Estonian Bible translation. Traditionally, the end of the 18th century has been considered a quiet period in the development of literary Estonian. As the North Estonian publication of the Full Bible in 1739 had set the standard for literary Estonian interest in the development of the South Estonian version faded. Yet, a closer look at Erxleben's edition reveals a surprisingly interesting text as far as translation history is concerned. Namely, the text consists of two parts differing in the method of translation. Its final part (beginning with the Book of Judges) draws on the North Estonian printed Bible, while the usage has been adapted towards South Estonian and trimmed following the example of Luther's German translation. The result looks like a South Estonian translation to be expected at the end of the 18th century. However, the wording of the initial part (up to the end of the Book of Joshua) mostly coincides with that of a manuscript translation done a century earlier and presumably authored by Andreas Virginius, the then pastor of Kambja, and his son Adrian Virginius. The translation attributed to the Virginiuses has survived as a North Estonian copy done by an unknown scribe. Using translation analysis, personal history data and a few linguistic observations the article attempts to specify the possible relations of the two translations and to find out more about the emergence and evolution of the South Estonian translation of the Bible.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, senior researcher, kristiina.ross@eki.ee